

**Юрій Ковбасенко,
Данило Філоненко**

**Стратегії десакралізації імперських міфів
засобами художньої літератури**

**Strategies for desacralization of imperial myths
by means of fiction**

The study reveals strategies for desacralization of imperial myths by means of fiction. The author concludes that imperial myths cannot be destroyed as long as their creators and bearers exist (that is, the Empire itself). These myths are not a priori subject to logical-rational refutation, because they contain “emotional-psychological irrational, intuitive components” that are not subject to the laws of logic.

Since the imperial (mythological) worldview is often very dangerous and leads to mass casualties, it is necessary to learn to effectively resist it, using effective strategies to desacralize historical myths. Due to the combination of two contrasting components: on one hand, rationalist and, on the other hand, irrational, it is often better to oppose imperial myths by fiction, than historical science in postcolonial discourse. Myth is often transmitted to society by being interlaced in literary works, therefore scientific works would show lower results as opposed to artistic texts in terms of opposing imperial myths.

“Міф історичний – це своєрідна, як правило, спотворена форма історичної свідомості, в якій конкретні знання й інтерпретації процесів, подій, явищ і фактів минувшини передаються за допомогою образів, символів, переказів, легенд та ін. емоційно-психологічних, ірраціональних, інтуїтивних компонентів, що сполучаються з вибраними, тенденційними елементами логіко-раціонального пояснення” (Енциклопедія історії України, 2009, с. 759). Міф також розуміють “в сенсі сучасної політичної лексики, тобто пропагандистської історії, створеної для кон’юнктури, заради ситуативної політичної, економічної або іншої вигоди” (Даниленко В., 2015). Обидва наведених визначення можна застосувати до імперського міфу (ІМ), котрий завжди творився й твориться саме шляхом використання далеких від раціональності

та історичної правди “емоційно-психологічних, ірраціональних, інтуїтивних компонентів”, а також саме “для кон’юнктури, заради ситуативної політичної, економічної або іншої вигоди”.

Отже, з одного боку, людям, котрі бачать світ крізь призму ІМ, довести щось логіко-раціональним шляхом неможливо апіорі, оскільки це нагадує спроби вхопити рукою сонячний зайчик. Їхнє ставлення до ІМ нагадує ставлення вірян до своєї релігії: чим більше їхню віру спростовують, тим сильніше (*contra mundum!*) вони в неї вірять, проклинаючи “невірних”. Але, з другого боку, в імперському міфі таки наявні, нехай і “вибрані й тенденційні”, але все-таки “елементи логіко-раціонального пояснення”. Тому його творці та реципієнти, коли їм випадає найменша нагода спертися на бодай якісь “зручні” для них історичні факти, документи, логічні схеми та раціональні аргументи, негайно апелюють саме до логіки й розуму, тим самим неначе компенсуючи чи легітимізуючи фантазми та вигадки ІМ.

Тому протидіяти імперському міфу найскладніше саме через оцю наявність у ньому оксюморонного “поєднання непоєднуваного”, своєрідної “гремучої суміші”, з одного боку, алогічного й ірраціонального та, з другого боку, логічно-раціоналістичного. Коли апологетам ІМ це вигідно, то вони апелюють до “рацію”, але щойно це “рацію” починає їм заважати (наприклад, з’являються документи, що спростовують міф), вони негайно “телепортуються” до нічим не обмеженого фантазування і вигадки. Тому знищити ІМ неможливо чи майже неможливо, хіба що разом зі знищенням самої імперії, котра цей міф створила, як це, наприклад, відбулося з Третій Рейхом у 1945 р., коли (якщо?) було знищено міф про німців як “над-расу” (*Übermensch*). Але такі випадки рідкісні, тому ІМ доречніше десакралізувати (розвінчувати, дискредитувати, висміювати) завчасно, аби після цього замістити їх іншим світобаченням.

Імперські міфи дуже небезпечні, оскільки творяться насамперед для виправдання загарбницької політики та злочинів могутніх агресивних імперій. Саме в таких міфах приховані витоки смертоносних Голодоморів, Голокостів, Гулагів, геноцидів, єврейських погромів, кривавих етнічних, класових і релігійних чисток, уже оплачених десятками мільйонів людських життів.

З огляду на все сказане, наша розвідка, метою якої є дослідження продуктивних стратегій десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури, є гостро *актуальною*.

Через згадану контрамінацію двох контрарних складових – раціоналістичної та ірраціональної – для протидії імперським міфам часто краще надається не науковий дискурс, а саме художня література. Адже міф органічніше та легше інтерполюється саме до художнього дискурсу (“художньої реальності”), яка апіорі зорієнтована не стільки на історичні факти, скільки на вигадку й творчу фантазію митця. За влучним висловом Хорхе Луїса Борхеса, “художня література починається міфом і закінчується міфом”.

Добре відомі випадки, коли в літературному творі, з одного боку, історична правда та, з другого боку, її інтерпретація, виявляються діаметрально протилежними. Але, попри це, цілі нації протягом багатьох століть свідомо чи неусвідомлено ігнорують історичну достеменність на користь художньої вигадки. Наприклад, образ кардинала Рішельє як історичної особи, непересічного державного діяча, котрий багато зробив для ствердження Франції як потужної світової держави, нині величезна кількість людей в усьому світі сприймає вкрай негативно лише через те, що спирається на далеку від історичної правди індивідуально-авторську інтерпретацію його образу в романі Олександра Дюма “Три мушкетери”. Поміж схожих прикладів можна назвати докорінну відмінність реальної постаті Ричарда III від його інтерпретації Вільямом Шекспіром (існують навіть ґрунтовні наукові розвідки, присвячені “реабілітації” образу англійського монарха). До цього ряду можна віднести також образи маркграфа Бретані Хруотланда (“Пісня про Роланда”) або Новгород-Сіверського князя Ігоря (“Слова о полку Ігоревім”), історичні прототипи яких призвели до поразок відповідно франкського (778) та руського (1185) військ. Але, попри це, патріотичніших персонажів і творів у відповідно французькій та українській літературах годі знайти.

Особливо інтенсивно імперські міфи інтерполюються до історичних романів, котрі апіорі інтенційовані на художню інтерпретацію історичного процесу. Наприклад, відомий англійський

історик Арнольд Тойнбі влучно зауважив: “Те, що зробив наш флот, перемігши іспанську “Велику Армаду”, було закріплено армадою історичних романів... Автори англійських історичних романів створили вигідний для Англії образ боротьби двох імперій, Британської та Іспанської, котрі протистояли одна одній протягом кількох століть. Іспанія поступово слабшала, Англія посилювалася і, врешті-решт, перемогла. Але... це *всього лише історичний факт* (тут і далі виділення в цитатах наше. – Ю.К., Д.Ф.). Англійські письменники багато і плідно попрацювали над тим, аби іспанці залишилися в пам’яті людства як нація кривавих конкістаторов, грабіжників, катів, які за допомогою лютих тортур відбирали золото в нещасних індіанців” (Попов М., 2012).

Перелік ілюстрацій конфлікту і/або симбіозу “Клію з Мельпоменою” можна продовжити. По суті, це приклади свідомих міфологізацій історії письменниками. І така міфологізація (ще й помножена сьогодні на можливості ІКТ-технологій) впливає на читацький загал незрівнянно ефективніше за сотні історичних документів (які, до того ж, завжди ретельно “зачищалися” імперіями). Тому правлячі верхівки цих імперій завжди використовували художню літературу та літературну освіту як “коліщатка й гвинтики” (В. Ленін) панівної ідеології.

Наприклад, імперський міф про нібито одностайну підтримку всіма українцями сумнозвісного “возз’єднання України з Росією” на Переяславській раді (1654), як отрута в келиху вина, розчинений у тексті “історичного” роману Натана Рибак “Переяславська рада” (1 кн. – 1948; 2 кн. – 1953). Цей фейк описано так живописно-“реалістично”, нібито все так і було насправді: “Велелюдно на переяславському майдані. Уся Україна послала сюди своїх речників. Значки всіх полків, всіх сотень, всіх цехів весело мають на вітрі. Не абищия *піддаватися царю новому* (неначе в українців був “старий цар”. – Ю.К., Д.Ф.)! Хіба не вороги люті те накоїли, що на шматки роздерли *єдину землю людей руських?* (Рибак Н., 1975, с. 594). Насправді ж Переяславська рада аж ніяк не могла бути волевиявленням всього українського народу, бо в ній взяли участь лише деякі козаки з Гетьманщини та переяславські міщани. Ані Галичина, ані Холмщина, ані Підляшшя, ані Лемківщина та більша частина Поділля й Волині,

що перебували у складі Польщі, ані Закарпаття, що перебувало у складі Угорщини, ані Буковина в складі Молдавського князівства, що перебувала у васальній залежності від Османської імперії, ані Запорозька Січ не давали своєї згоди на довічну залежність від Московського царства”. Попри це, літературно “легітимізований” Н. Рибак ІМ про триєдиність російської нації та “старшого брата” – російський народ – отруював свідомість українців не лише за радянщини, а й донині підтримується російськими ідеологами та виправдовує претензії Росії на українські та білоруські землі, оформлену в сучасну концепцію “російського світу”. Доказом цього є анексія Криму, війна Росії з Україною на Донбасі, намагання нав’язати Україні своє бачення історії, державного устрою, світогляду, мови й культури. У поширення цих міфів зробили свій внесок не лише російські політики та історики, а й українські письменники, що заради кар’єри та матеріальних благ свідомо зреклися свого походження і пішли на службу до ворога” (Даниленко В., 2015, с. 15).

А те, що роман написав саме уродженець України (нехай і не етнічний українець), дозволяло Москві легше видавати окупацію України Московією¹ за довгоочікуване “ВОЗз’єднання двох братніх народів”, нібито колись РОЗ’єднаних “лютими ворогами”. Інтоксикація суспільної свідомості цим ІМ відчутна навіть сьогодні, коли кривава агресія РФ проти України приховується за ширмою розмов про росіян і українців як “один народ” (“мы же братья”), а значна частина українців (а про іноземців годі й казати) цьому міфу все ще вірить, тим самим перетворюючись на малоросів.

Тож, якщо імперські міфи часто транслиуються суспільству саме “розчиненими” в художній тканині літературних творів, то й протистояти цим міфам у суспільній свідомості найкраще можуть саме художні тексти. Наприклад, щойно згаданий міф про, нібито, омріяне та довгоочікуване українцями “возз’єднання України з Росією” десакралізував/дискредитував уже Тарас Шевченко (“Розрита могила”. 1843):

¹ Країна, самоназвана “Росією” аж у 18 ст., у 1654 р. ще називалася “Московією”. Але її загарбницька стратегія залишається незмінною незалежно від зміни її назв: Московія – Російська імперія – СРСР – Російська Федерація.

...Панувала і я колись
На широких світі,
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колиці б задушила,
Під серцем приспала...

“У цих... зверненнях-докорах персоніфікованої матері-України до гетьмана Богдана Хмельницького, стилізованих під народні голосіння, Шевченко вперше називає винуватця і причину кризового становища України. Цю причину він бачить в історичній помилці Богдана Хмельницького – підписаному ним 1654 р. у Переяславі акті приєднання України до Московської держави, що обернувся для українського народу ліквідацією його здобутків на шляху до створення власної держави, неволею (кріпацтвом), руїною”¹.

Наведемо ще один приклад ефективності десакралізації імперського міфу засобами саме художньої літератури. Про криваву й тривалу (1918 – сер. 1920-х рр.) боротьбу отаманів козацького краю (зокрема Холодноярської Республіки, 1919–1922 рр.) проти російсько-більшовицької агресії чудово знали не лише співробітники НКВС/КДБ СРСР, а й українські науковці-історики, а архіви зберегли багато документів аж до нашого часу. Проте посполите суспільство цією інформацією не надто переймалося, оскільки за радянщини вцілілі родичі репресованих борців за незалежність України з відомих причин воліли мовчати, а з історичної пам’яті українського народу ці

¹ URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev124.htm>

події ретельно стиралися ¹. Усе це дозволяло імперській ідеології протягом десятиліть формувати стійкий стереотип (імперський міф), нібито в ХХ ст. проти перебування України під владою вже радянської Росії (“друге возз’єднання”?) активно виступали лише “банди Нестора Махна та Степана Бандери”. Відтак здавалося, що всі інші українці ледь не з хлібом-сіллю зустрічали в 1918–1920 рр. російсько-більшовицьких “братів” (а насправді – гібридну російсько-більшовицьку окупацію, сценарій якої РФ калькувала й у т. зв. “російській весні – 2014”).

Аж ось відомий роман Василя Шкляра “Чорний ворон” (2009) буквально сколихнув найширші кола українського суспільства, немов розплющивши народу очі на, здавалося б, самоочевидні речі. До слова, органічною складовою цього пригодницького роману стали вже згадані сухі архівні документи НКВС, що їх, нарешті, таки прочитало суспільство (читай: звернуло увагу на Клію завдяки Мельпомені).

То якими ж є **найпродуктивніші стратегії десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури?** Почнемо з того, що одним із найголовніших завдань будь-якого ІМ є підкреслення ексклюзивності та вищості (месіанства, богобраності, богопокликання тощо) конкретної Імперії. Своєю чергою, оці міфічні “ексклюзивність і вищість”, нібито, й дають Імперії право на домінування над іншими країнами й народами, а в абсолюті – і на світове панування.

Одним з перших випадків утілення імперського міфу в художній літературі є Вергілієва “Енеїда” (1 ст. до н. е.). Яскравою ілюстрацією цього міфу є монолог тіні Енеєвого батька, небіжчика Анхіза, звернений до сина:

¹ Напр., аби зникла навіть згадка про Нестора Махна, Гуляйпільському р-ну Запорізької обл. заборонялося мати свій краєзнавчий музей. А коли, після здобуття Україною державного суверенитету, такий дозвіл нарешті отримали, то для експозиції не змогли знайти жодної автентичної махновської тачанки (sic!), жодного документа, оскільки всі матеріальні пам’ятки поч. ХХ ст. радянська влада ретельно знищувала. Водночас образи самого Махна та махновців шельмувалися всіма доступними радянській ідеології засобами (досить згадати відому кінокомедію “Весілля в Малинівці”).

...Інші майстерніш, ніж ти, відливатимуть статуї з міді,
З мармуру теж, я гадаю, різьбитимуть лица живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання, –
Ти ж пам'ятай, громадянине римський, як правити світом, –
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,
Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордых.
(Переклад з латини Миколи Зерова)

Відомо, що Вергілій писав “Енеїду” на пряме замовлення тогочасного римського керманіча Октавіана, котрий, з одного боку, прагнув для себе одноосібної влади над Римською державою (монархії), але, з другого боку, не хотів повторити трагічної долі свого попередника Гая Юлія Цезаря. Октавій добре розумів, що, читаючи “Енеїду” і, зокрема, наведені рядки, патриції звикатимуть до думки, що саме він і лише він (як представник роду Юліїв – міфічний нащадок Юла (Іула)/Енея/Венери/Юпітера) має ексклюзивне право одноосібно керувати дотоді республіканським Римом. До того ж, із художнього тексту Вергілія римляни всотуватимуть імперську концепцію “Roma – caput Mundi” (“Рим – голова, очільник світу”) ¹: нехай інші народи пишаються найкращими в світі митцями, ораторами та науковцями, натомість суто римським “мистецтвом” буде мистецтво керування світом (у т. ч. і згаданими найкращими в світі митцями, ораторами та науковцями).

Схожі мотиви наявні у міфологіях інших народів, і не лише європейських. Так, за китайським міфом, “богиня Нюйва виліпила людей із глини. Із жовтої – людей, котрі стали елітою. Зі шматків чорної глини та багна вона зліпила людей нижчих суспільних прошарків. Згідно зі ще однією інтерпретацією... коли Нюйва поклала фігурки людей до печі для обпалювання глини, деякі недостатньо довго в ній пробули – з них отримали білих людей. Інші пролежали в печі задовго – з них отримали чорнокошкірих. Ті ж з-поміж них, кого витягли вчасно, вийшли

¹ Саме ця міфологема спонукала російських імперських ідеологів висунути відомі концепцію та гасло “Москва – третій Рим і четвертого не буде!”

правильного кольору – жовтого” (Мельничук Соф’я, 2018). Вочевидь, “расово-політична” інтенція останнього міфу коментарів не потребує...

Проте зараз для України й Польщі особливо актуальним є осягнення ІМ не якихось віддалених у часі та/або просторі країн і народів, а територіально близького сусіда – Росії, котра виникла і живе саме на імперських міфах. Адже науковий аналіз російської “імперської міфології”, по-перше, може багато чого прояснити в сучасній експансіоністській політиці РФ, і, по-друге, посприяти ефективнішій протидії руйнівним наслідкам згаданої агресивної політики.

Зразу підкреслимо, що в російському ІМ ті ознаки зверхності та претензій на світове панування, що їх ми спостерігали в щойно наведених римському та/або китайському міфах, доведені до апогею та навіть гротеску. Так, ідею богообраності чи месіанства, притаманну ІМ інших народів, Москва довела “ad absurdum”, задекларувавши навіть свою *богоносність* (sic!): “Росія – це особлива країна, не схожа на жодну іншу країну світу. Російська національна думка живилася відчуттям богообраності та *богоносності Росії*” (Бердяев Н., 1918.). Виходить, що це навіть не Бог обрав російський народ для виконання якоїсь вищої місії, а сам російський народ і є Богом (адже є “богоносним”, тобто “несе в собі Бога”). Отже, росіяни самі себе призначили як Верховним Суддею, так і Верховним Виконавцем будь-якого, ними ж самими вигаданого та виголошеного, вироку: “Ми передчували це століттями, але зараз це для нас більш ніж будь-коли очевидно, – формулює світовідчуття росіян сучасний ідеолог “російського світу” Олександр Дугін¹, – *що ми НЕ Є одним з багатьох народів, що маємо місію проголосити світові певну істину. Ми прагнемо іншого кінця історії, аніж той, що його пропонує Захід. Ми прагнемо сакрального кінця, а не профанного. Ми переконані,*

¹ Книга О. Дугіна “Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії” (1997) рекомендована як підручник для студентів російських військових і дипломатичних академій. Її науковим консультантом був генерал-лейтенант Ніколай Клокотов, котрий у Військовій Академії Генерального Штабу РФ відповідає за питання стратегічного планування.

і тим живемо, що маємо певний ключ до духовної, есхатологічної істини. Це знає кожен росіянин. Кожен” (Незалежний культурологічний часопис, 2000, с. 169).

Така психоделічно-міфологізована свідомість московитів (нині званих “росіянами”) виникла не сьогодні, а має понад трьохсотлітню історію. Ще 1866 р. вона втілилася у відомих рядках Федора Тютчева, які є настільки ж красивими формально, наскільки розмитими сутнісно:

Умом Росію не збагнуть,
Аршином спільним не помірять:
У неї особлива путь –
В Росію можно тільки *вірить*...
(Переклад з російської Юрія Чигиринського)

Як бачимо, росіяни вважають себе апріорі вищими за всі інші народи, як підросійські, так і не-підросійські. І нехай навіть ті народи економічно та культурно значно розвиненіші за самих росіян, московити підкреслено принижують їх навіть на рівні презирливих етнонімів: “піндоси” (американці), “хохли” (українці), “пшеки” (поляки), “банабаки” (кавказці), “чурки” (середньоазійці) і т. п.

Про підкреслену агресивність своєї політики російські ідеологи заявляють відкрито, не ховаючись: “Ми, росіяни, *міркуємо поняттями експансії і ніколи не розумуватимемо інакше*. Ми не цікавимося просто збереженням своєї держави чи нації. Ми цікавимося поглинанням, шляхом чиненого нами натиску, максимальної кількості доповнюючих нас категорій. Ми не зацікавлені колонізуванням як англійці, але саме досягненням своїх стратегічних геополітичних меж навіть без особливої русифікації, хоча якась русифікація усе ж відбуватиметься. Росія у своєму геополітичному та сакрально-географічному розвитку не зацікавлена в існуванні незалежної польської держави в жодній формі. Вона також не зацікавлена в існуванні України. ...Такі закони сакральної географії та геополітики” (там само, с. 161–162).

Останнє словосполучення (“сакральна геополітика”) є не лише назвою розділу підручника, улюбленого офіцерами

академії Генштабу РФ, а й концентровано-емблематичним утіленням агресивного вістря російського імперського міфу. Цей “міфологічний” блиц-екскурс проливає світло на загрозливий підтекст скандальної відповіді Володимира Путіна на запитання російського школяра про кордони РФ: *“Кордони Росії не закінчуються ніде!...”*

Не входитимемо тут у детальний аналіз усього добре продуманого і глибоко ешалонованого російського імперського міфу (йому присвячені цілі еверести наукових розвідок), бо це не є метою нашої розвідки. Натомість зосередимося лише на одному з важливих фрагментів цього міфу – про пресловуту **“дружбу народів Російської держави”**, а головню – на стратегіях десакралізації цього ІМ.

“Національне питання” завжди було й залишається ключовим у російській політиці, оскільки саме поняття “Росія” є штучною, умовною назвою, запровадженою імперськими ідеологами на початку 18 ст. замість питомого “Московське царство” (Московія). А населення Російської імперії (успадковане РФ) являє собою неймовірно пістрявий коктейль різноманітних етносів, культур і релігій. Тому не випадково одним із найтиражованіших сегментів ІМ та офіційних штампів царської російської пропаганди було вигадане “благоденство” (рос. “благоденствие”) багаточисельних народів у складі цієї імперії.

Слід підкреслити, що в утвердженні цього міфу важливу роль відіграла й відіграє художня література. Так, центральний автор російського літературного канону Олександр Пушкін “за замовчуванням” відносив до “Великої Русі” (одна із самоназв Московії, звідси росіяни називають себе “великоросами”) всі чисельні народи, котрі населяли Російську імперію. Ось промовистий фрагмент його відомого вірша “Я памятник себе воздвиг нерукотворный...” (1836):

...Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суцїй в нїй язик,
І гордий внук слов'ян, і фїнн, і нині дикий
Тунгус, і друг степів калмик.
(Переклад з російської Максима Рильського)

При цьому великорос Пушкін, якому російська імперська пропаганда невтомно створювала й створює імідж “співця свободи”, навіть гадки не мав поцікавитися справжніми прагненнями згаданих ним народів (“язиков”), зокрема й українського. До його розуміння свободи вільне самовизначення підкорених Росією народів аж ніяк не входило, тому питання про те, хочуть чи не хочуть ці народи перебувати в складі Російської імперії (“Руси великої”), для нього просто не існувало.

Натомість позиція українського поета Тараса Шевченка була діаметрально протилежною. Він сприймав перебування України в складі Російської імперії не як “благоденствіє”, а як національну катастрофу. Яскравою ілюстрацією цієї позиції є його вірш “Розрита могила” (1843):

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?..”

(Шевченко Тарас, 2003, с. 252–253, с. 691–694)

Семантика слів “сплюндровано” й “гинеш” аж ніяк не асоціюється з тезою про гадане “благоденствіє” народів Російської імперії, оскільки це антоніми.

Добре знаючи творчість та імперську позицію Пушкіна, в своїй поемі “Кавказ” (1845) Шевченко застосував **імплицитну (непряму, приховану) полеміку з цим “трубадуром імперії” як стратегію десакралізації ІМ**. Зокрема, він висміяв претензії Росії на роль самопроголошеної “просвітительки” підкорених етносів (зокрема й народів Кавказу, де Москва тоді вела чергову загарбницьку війну). Ось промовисте звертання росіян до непокірливих горців:

...Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Як бачимо, ідкий сарказм, дошкульне висміювання та свідоме зниження високопарної офіційної патетики та штампів є продуктивним шляхом десакралізації імперського міфу. Вістря своєї нищівної сатири Шевченко спрямував у осердя якраз тієї частини ІМ, що її “освячував” Пушкін: про вигадане імперською пропагандою “благоденствіє”, просвіту, процвітання та дружбу багатьох народів у складі й під орудою Російської держави. За Шевченком, уся “просвітительська” програма Московії щодо підкорених і підкорюваних нею народів – це примусити їх мовчати під страхом тюрми й Сибіру, а потім ще й цинічно назвати таку ситуацію “благоденствієм”.

Російське слово “язык” (в одному зі своїх лексико-семантичних варіантів) має український відповідник “мова”. То чому ж тоді Шевченко не написав: “Од молдованина до фіна / На різних мовах все мовчить”? Тоді й наголос би внормувався: було б загальноживане “мОвах” замість оказіонального “язИках”.

Але річ у тім, що в Пушкіна лексема “язык” означає “народ, націю”, тож формула “нарече мене всяк сущий в ній язык” є підкресленням всезагальності любові до нього в поліетнічній Російській імперії (Ковбасенко Ю., 2016, с. 189–200). Натомість Шевченко водночас актуалізує ще одне значення лексеми “язык” (“орган мовлення”). Таким чином у нього виникає абсурдно-оксюморонне поєднання: “язык” (орган мовлення) у деспотичній Російській імперії мусить саме “мовчати” (пор. “проковтнути языка – замовкнути, оніміти”).

Проте й це ще не все: Шевченків вислів “на всіх языках” нібито означає ту саму поліетнічність, що її мав на увазі і Пушкін (“всяк сущий в ній язык”). Але українець доценту руйнує імперський міф, фактично заявляючи, що численні народи Російської імперії позбавлені можливості говорити своїми власними мовами, тобто позбавлені не лише власної державності, а й навіть власного культурного розвитку, майбуття. Саме тому український поет і порушив мовні норми, послуговуючись в україномовному творі не питомо українським словом “мова”, а калькованим російським “язык”. Таким чином Шевченко максимально наблизився до пушкінського першоджерела (так дуелянт наближається до суперника, аби завдати тому ще невідворотнішого

удару), завдяки чому ще сильніше десакралізував міф про всезагальне “благоденствіє народів” у Російській імперії.

Після Жовтневого перевороту 1917 р., громадянської війни та утворення СРСР (до 1920-х рр.), етнічний склад російської держави, звісно, не “уніфікувався”, хоча певні зміни й відбулися. Наприклад, фіни, згадані обома поетами в складі Російської імперії, таки виборили свою незалежність. Але назагал величезна Росія як була за царату, так залишилася й за радянщини поліетнічною. Тому старий імперський міф про “благоденствіє народів у царській Росії” було нашвидкоруч підрихтовано під нову історичну ситуацію, тож він трансформувався в радянська міфологеми про “дружбу народів СРСР”¹.

На сакралізацію цього міфу в СРСР посилено працювала вся його гігантська ідеологічна машина: від численних бра-вурно-ентузіастичних внутрішньосоюзних і закордонних “днів/декад союзних республік СРСР” (із виступами відповідно екіпірованих фольклорно-етнографічних ансамблів) – аж до топоніміки: чисельних назв вулиць, площ, парків, кінотеатрів, арок, вишів тощо – “імені *Дружби народів*”. Водночас справжні національні патріоти, котрі бачили свої народи незалежними від Росії, або знищувалися розстрілами та голодоморами, або відбували нескінченні солдатчину (як Тарас Шевченко) чи заслання до ГУЛАГу (як Василь Стус). Недаремно ж, як мені казав Андрій Кочур, син колишнього в’язня “ІнтаЛага”, видатного українського перекладача-поліглоту Григорія Кочура, багаточисельні політв’язні-українці придумали гірко-іронічний топонім: замість офіційного “Комі АРСР” – окаянізм “Комі УРСР”.

Звісно, від імперських репресій потерпали не лише українці. Наприклад, про “благоденство” в Російській імперії євреїв (сумновідомі “єврейські погроми”, “лінії осідлості”, заборони на фах, приниження від “єврейських анекдотів” до романів Ф. Достоєвського та ін. утиски) написані цілі томи (Левітас Ф., Ковбасенко Ю., Салата О., 2020, с. 77–84). Російська імперія не

¹ Генетично саме тут витоки ідеологеми про “союз нерушимый республик свободных” (це пряма цитата з Державного гімну СРСР), а також про її фінальну стадію й апофеоз: “новую историческую общность – советский народ”.

могла вибачити євреям насамперед їхнього впертого небажання асимілюватися (імперським сленгом – “обрусеть”). Сумна ситуація з “благоденством народів” залишилася й у СРСР. Спочатку більшовики погралися в т. зв. “коренізацію” (Енциклопедія історії України, 2009), але незабаром повернулися до відпрацьованої ще царатом неприхованої асиміляції¹.

Проте чи не найяскравішим прикладом російсько-радянського геноциду народів СРСР є масова депортація кримських татарів (1944). Цілий народ було вигнано з його історичної батьківщини, а значна його частина знищена фізично. А до спорожнених кримських домівок, на чужі землю та майно (за схемою, відпрацьованою в Україні ще під час Голодомору 1932–1933 рр., а згодом продовженою 2014 р.) масово завезли переселенців з Росії. Цей злочин радянська влада замовчувала цілих 40 років, аж до Горбачовської “перестройки” 1980-х рр., оскільки він занадто різко зривав шати з гротескової оксюморонності вислову “дружба народів СРСР”. Тому про людське око КДБ запустив фейк (різновид того-таки міфу) про те, що кримські татари... “пустили німців до Криму”.

Дієвою стратегією протидії цьому ІМ стало **виштовхування фейку історичною правдою**. Це зробив відомий кримсько-татарський письменник Таїр Халілов у повісті “До останнього подиху”. Протагоніст, депортований кримський татарин (котрий, до слова, героїчно воював проти гітлерівців у лавах Червоної армії, а тому точно не “пускав німців до Криму”), через тривалий період таки потрапив зі своїм сином на рідну землю. У Місхорі, неподалік довоєнного бронзового скульптурного ансамблю “Алі-баба і Арзи-киз” зібралися екскурсанти. “Дівчина-гід розповідала групі красиву й сумну легенду про викрадену й продану в рабство красуню Арзи... Один чоловік із групи несподівано запитав: “А де ж місцеве населення”? І дівчина-гід тут же відповіла: “Вони пустили німців у Крим, за це їх і вислали”.

¹ Яскравою ілюстрацією тогочасних (і не лише тогочасних) мовно-політичних дискусій є блискуча сатирична комедія Миколи Куліша “Мина Мазайло” (1928, вид. 1929), де одна з героїнь заявляє, що “прілічнее бить ізнасілованной, нежелі українізірованной” (<https://osvita.ua/school/literature/k/63903/list-10.html>).

Вона, звісно, мала на увазі кримських татар, на що він із гіркою тою зауважив: “Люба дівчино, а хто ж, по-вашому, пустив німців в Україну, Білорусь і аж до Москви”? Дівчина зашарілася й не знала, що відповісти” (Халілов Таїр, 2005, с. 89). До речі, було б добре, якби оцю стратегію виштовхування фейків історичною правдою застосував якийсь талановитий український романіст, зобразивши Переяславську раду правдиво, чим перекреслив би розглянутий вище фейк Натана Рибака.

Але іноді надходять “моменти істини”, коли з-під глянцевої ширми “дружби народів СРСР” раптом прозирають мур та колючий дріт “в’язниці народів”, де все цинічно поставлено з ніг на голову: асиміляція та зросійщення (“обрусение”) численних етносів називається інтернаціоналізмом¹, а природне прагнення народів до державної незалежності – націоналізмом і навіть фашизмом. Яскравою ілюстрацією такого “моменту істини” є істерична реакція на здобуття Україною державного суверенітету (1991) російського поета-емігранта Йосипа Бродського, втілена в його вірші (1994) “На незалежність України” (через відсутність україномовного перекладу наводжу фрагменти цього пасквіля мовою оригіналу):

...Скажем им, звонкой матерью паузы метя строго:
Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря – в мундире,
По адресу на три буквы, на стороны все четыре.
Пусть теперь в мазанке хором гансы
С ляхами ставят вас на четыре кости, поганцы...

І як апофеоз та своєрідна логічна крапка цих гнівно-імперських філіпик “антирадянського дисидента” Бродського звучить фінал вірша, де він протиставляє саме двох найбільших поетів Росії й України як “символи націй”:

...С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухай,
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра, а не брехню Тараса.

¹“Інтернаціоналізм чи русифікація?” – це назва відомої роботи І. Дзюби.

Цей імперський випад спровокував застосування **ще однієї стратегії десакралізації імперського міфу – експліковану (пряму, неприховану, гостру) полеміку**. На вірш “На незалежність України” майже зразу (1996) відповів акад. П. Кислий (щоправда, не так формально довершено, як його візаві-нобеліат). Ось його пряме звертання до Бродського:

...А щодо тебе, нікчемний раб!
Ти був фальшивий дисидент забільшовиченої Росії,
Двоголового орла вірний слуга,
Погонич придуманного Месії.
Не варто гадати, чому ти проклинав Україну
(У скаженого пса не шукають окраса).
Ти був заангажований, смердючий цап,
Не вартий нігтя Тараса.

Проте така блискавична та емоційна пряма відповідь не завжди видаляє всі метастази імперського міфу, приховані в підтексті творів опонентів (та ще й тішить останніх – мовляв, українець теж зірвався на крик). А останній рядок вірша Бродського конче потребує детальнішого розгляду та конкретнішого спростування не лише через незаслужене приниження Шевченка як, буцімто, “брехуна”, а й через незаслужене вивищення Пушкіна як, буцімто, “правдолюбів”. Адже семантично останній рядок вірша Бродського є різкою і підступною антитезою: якщо позиція Шевченка є, нібито, брехливою (“*брехня Тараса*”), то протиставлена їй позиція Пушкіна (“*строчки из Александра*”) є нібито, *правдивою*. Проте це теж імперський міф, котрий не має нічого спільного з дійсністю.

Насправді Тарас Шевченко як у житті, так і в творчості втілював тим же сформульований принцип не залишати “зерна неправди за собою”. Напрочуд цільна людина, він мав таку ж напрочуд цільну концепцію долі України як незалежної держави, а не західної окраїни Російської імперії (“*грязи Москви*”) чи “*всходніх кресів*” Речі Посполитої (“*варшавського сміття*”). Звісно, в часи життя Шевченка державна незалежність України була ще “*поза межами можливого*” (І. Франко). Власне, за щирі вірності цій своїй позиції Шевченко й поплатився 10 роками примусової

солдатчини (та ще й із “височайшою” заборонаю малювати й писати!), а також ранньою смертю. Отже, жодної “брехні Тараса” насправді не було, тим більше, що Україна таки стала незалежною, чого й не зміг прийняти фактично “сторонній спостерігач” Й. Бродський навіть у еміграції в США.

Натомість як у житті, так і в творчості Олександра Пушкіна наявні непоодинокі випадки цинічної неправди та “подвійних стандартів”. Наприклад, написавши красиві рядки про те, що насправді незалежному поетові личить “...себе лише самому / Служить и угождать; для власти, для ливреи / Не гнуть ни совести, ни помыслов, ни шеи...” (“Из Пиндемонди”, 1836), сам він від царя Миколи I (тобто від “власти”) і чин камер-юнкера таки отримав, і камер-юнкерську *ліврею* таки надяг. Це як мінімум.

Та й світоглядно “пеvec свободи” насправді був неприхованим великодержавним шовіністом, “трубадуром імперії”. Наприклад, він активно і якимось особисто зацікавлено підтримував жорстоке придушення росіянами польського “листопадового повстання” 1831 р., коли російські карателі під проводом генерала Паскевича виявили таку надзвичайну й невинувдану жорстокість до мирного населення, що здригнулася вся Європа. “Протягом десяти місяців Польського повстання, – пише Л. Фрізман, – у французькій палаті депутатів точилися напружені дебати щодо політики Франції в російсько-польському конфлікті. Ліберальна частина палати... вимагала втручання у військові дії на боці Польщі. Було створено Комітет з надання допомоги повсталим полякам на чолі з Лафайетом. До нього увійшли Гюго, Беранже, Барб'є, Жульєн, Делаівіль, Давид. У Австрії за підтримку повсталих виступав Кошут, в Німеччині – Берне і Гайне”. Саме цих європейських парламентарів Пушкін в'їдливо обізвав “наклепниками”, оббріхувачами Росії, адресувавши їм відверто шовіністичного і сервільного вірша “Наклепникам Росії” (“Клеветникам России”, 16.08.1831), навіть росіянами презирливо названого “шинельною одою”. Чому шинельною? Тому що у цьому вірші Пушкін перетнув червону лінію в плазуванні перед Миколою I та шантажі європейців могуттю російського війська:

*...Ви грізні на словах – тож спробуйте на ділі!
Чи богатир старий вже підупав на силі,
Щоб ізмаїльського багнета загвинтить?
Чи руського царя не коряться вже слову?
Європу не здолаєм знову?
Забули, ворогів як бить?
Чи мало нас? Хіба від Пермі до Тавриди,
Від зимних фінських скель до спечної Колхіди,
Від збуреного раз Кремля
Аж по Китаю вічні стіни
В огні сталеві щетини
Не встане Руська вся земля?..”
(Тут і далі переклад з російської Максима Стріхи).*

Далі йшов неприхований шантаж: якщо Європа вступиться за Польщу, то її війська (у оригіналі “сыны”) загинуть “в полях Росії” так само, як наполеонівські вояки 1812 р.:

*...Хай, речники, ваш гнів огніє
Й веде полки ворожих сил:
Їм місце є в полях Росії
Між нечужих для них могил”¹.*

Ці рядки 200-літньої давності напрочуд суголосні теперішнім Кремлівським меседжам на кшталт “діди воювали” та “якщо треба – повторимо!” А для розвінчання проголошеного Й. Бродським фейку про, нібито, правдивість “рядків Олександра” найцікавішим є те, що військові злочини російських карателів у Польщі Пушкін інтерпретує як внутрішню, “домашню” справу Росії, до якої Європі, мовляв, немає жодного діла (так, ніби коїти військові злочини в своїй країні дозволено):

¹ Детальніше див.: Ковбасенко Ю. Адам Міцкевич, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко: візія національної ідентичності, місце в літературному каноні // ТЕКА КОМ. POL.-UKR. ZWIĄZ. KULT. – KUL, 2018, 33–52 (ORCID: 0000-0001-9832-7287)

...Це ж бо пря слов'ян поміж собою,
Домашня давня пря, вже зважена добою,
Питання, що його розв'яжете не ви...
Віддавна вже поміж собою
Ці ворогують племена;
Не раз хилилась під грозою
І їхня, й наша сторона.
Бундючний лях впаде в покорі,
Чи вірний рос поляже в ніч?
Слов'янські всі струмки зіллються в руськім морі?
Воно зміліє? В цьому річ...

Але на якій підставі, за яким правом Пушкін асоціював поляків саме з маленьким струмком, а московитів – саме з великим морем (та ще й ... “слов'янським”), до якого цей “польський струмок” обов'язково мусить вливатися, щоб згадане “московитське море” не пересохло? Хіба на тій лише підставі, що Росія була тоді потужнішою за вкотре поділену Польщу? Тож ця великодержавна “правда Пушкіна” (“строчки из Александра”), що її Бродський протиставляє гаданій “брехні Тараса”, виглядає дуже сумнівною. Вона напрочуд нагадає найгіршу, “залізну” добу людства, описану ще давнім греком Гесіодом (8 ст. до н. е.): “Правду замінить кулак”.

А якщо до цього додати ще й те, що Пушкін вважав поляків “росіянами”¹ (як і “фінів, тунгусів, і друзів степів калмиків”), котрі не мають права на власну державність, а приречені бути складовою Імперії (“гряззю Москви”, за Шевченком), то стане ще зрозумілішим, чому великодержавному швіністу Йосипу Бродському настільки ж близький Пушкін, наскільки чужий Шевченко. Саме тут витoki тієї неприхованої люті Бродського, яку цей “фальшивий дисидент забільшовиченої Росії” (П. Кислий) вихлюпнув і на Україну, і на Шевченка.

¹ У листі до Є. Хитрово, доньки Михайла Кутузова, Пушкін писав: “Известны ли Вам бичующие слова фельдмаршала, Вашего батюшки? При его вступлении в Вильну поляки бросились к его ногам. Встаньте, сказал он им, помните, что вы русские” [Пушкин А. С. Собр. соч. : в 10 т. М., 1964. Т. 7. С. 306].

Адже для імперського міфу будь-яка інша точка зору є смертельно небезпечною, бо він “надзвичайно переймається приховуванням своєї ідеологічності, оскільки будь-яка ідеологія хоче, щоб її сприймали не як одну з можливих точок зору на світ, а як єдино допустиме (чи єдино вірне) його бачення” (Барт Р, 1994, с. 18.).

Таким чином, можна зробити **висновки**:

1. Імперські міфи неможливо знищити, допоки існують їхні творці та носії (тобто сама Імперія). Ці міфи апіорі не підлягають логіко-раціональному спростуванню, оскільки містять у собі “емоційно-психологічні ірраціональні, інтуїтивні компоненти”, котрі не піддаються законам логіки.

2. Оскільки імперський (міфологічний) світогляд часто буває дуже небезпечним і призводить до масових людських жертв, то треба вчитися йому ефективно протистояти, використовуючи дієві стратегії десакралізації ІМ.

3. Через поєднання двох контрарних складових: з одного боку, раціоналістичної і, з другого боку, ірраціональної, – для протидії імперським міфам часто краще надається не історична наука, а художня література.

4. Міф часто транслюється суспільству саме “розчиненим” у художній тканині літературних творів, тож і протистояти йому ефективніше можуть не тільки й не стільки наукові праці, скільки художні тексти.

5. Десакралізувати ІМ засобами художньої літератури можна за допомогою застосування різних стратегій, найпродуктивнішими з-поміж яких є:

- а) імпліцитна (непряма, прихована) полеміка;
- б) експлікована (пряма, оприявлена, часто гостра) полеміка;
- в) виштовхування фейків історичною правдою в художній тканині літературних творів;
- г) висміювання (іронія, сарказм, сатира, гротеск), свідоме зниження пафосу імперського міфу.

Література

- Барт Р. Избранные работы М., 1994. С. 18.
- Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 759. 784 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/6.pdf>
- Даниленко В. Імперські міфи і малоросійство в українській літературі. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. *Філологічні науки*. 2015. № 6. С. 15.
- Попов М.М. Исторический роман и глобальный мир. 2012. URL: <https://www.portal-slovo.ru/history/35681.php>
- Мельничук Соф'я. Жёлтым по чёрному. 2018. URL: <https://www.sensusnovus.ru/society/2018/11/09/26167.html>
- Бердяев Н. Судьба России. 1918. URL: <https://predanie.ru/book/69716-subda-rossii/>
- Незалежний культурологічний часопис Ї. 2000. № 16. С. 169.
- Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 252–253; С. 691–694.
- Ковбасенко Ю.І. “Сини вічності і слави”: мотив “*exegi monumentum*” у творчості В. Шекспіра та його наступників. Ренесансні студії / гол. ред. Торкут Н. М. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. Вип. 25–26. С. 188–201.
- Левітас Ф., Ковбасенко Ю., Салата О. Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б. Грінченка. *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 77–84. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_8. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.077>
- Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 5 : Кон – Кю. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kore nizatsiya
- Халілов Таїр. До останнього подиху / переклад з кримськотатарської Лідії Любимової. *Кур'єр Кривбасу*. 2005. № 193. С. 89.